

Petr Agha a Jan Géryk (ed.)

Otisky sametové revoluce

Kde přebývá
devětaosmdesátý

Otisky sametové revoluce

Kde přebývá devětaosmdesátý

Petr Agha

Jan Géryk (ed.)

Ilustrace Tereza Basařová

Recenzovali:

prof. PhDr. Václav Bělohradský, Ph.D.

prof. Ing. Petr Drulák, Ph.D.

Autoři:

Petr Agha

Jan Géryk

Johana Ktusek

Jindřich Špergl

Jan Venclík

Jana Tokarská

Marta Harasimowicz

Martin Dokupil Škabraha

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021

Editors © Petr Agha, Jan Géryk, 2021

Illustrations © Tereza Basařová, 2021

ISBN 978-80-246-4792-0

ISBN 978-80-246-4977-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod (<i>Petr Agha, Jan Géryk</i>)	7
Časová geometrie sametové revoluce (<i>Jan Géryk</i>)	18
Porevoluční ideové diskurzy Václava Klause: Socialismus, kapitalismus a nové lepší zítřky à la paní Thatcherová (<i>Johana Klusek</i>)	45
Odkaz sametové revoluce v právu v rámci novelizace a rekodifikace občanského a trestního práva hmotného (<i>Jindřich Špergl</i>)	67
„Totalita“ po devětaosmdesátém (<i>Jan Venclík</i>)	91
Odházející a znovunalezená hrozba – narativní analýza mediální reflexe Ruska po sametové revoluci a dnes (<i>Jana Tokarská</i>)	117
Rok 1989 jako předmět vystavování: dědictví – narativy – kontinuity (<i>Marta Harasimowicz</i>)	139
Doslov: Demokracie těch druhých (<i>Martin Dokupil Škabraha</i>)	160
Summary	173
Autorský kolektiv	176

Úvod¹

Petr Agha, Jan Géryk

Listopad 1989 jako měřítko

V roce 1989 vyvolala změna režimů ve střední a východní Evropě vlnu euforie, která zaplavila celý kontinent. Pád „železné opony“, který byl zásadním prvkem tehdejších změn, zapříčinil, že klíčovým motorem euforie byla otevřená cesta k „návratu do Evropy“. Západ se stal zdrojem opravdovosti a významů a naplno se probudila fukuyamovská víra v liberálně demokratický kapitalismus. „Takhle se to dělá na Západě“ bylo v řadě debat klíčovým, uzavírajícím argumentem. Středo- a východoevropské společnosti se chtěly „pozápadnit“, protože v tom viděly vstupenku k normálnosti a rovnosti v rámci západního světa. Představy, že „bude za korunu marka“, byly ranou podobou tohoto snu. Západ, s nímž se fascinovaný pohled Středoevropanů ztotožňoval, měl ovšem jeden podstatný problém: neexistoval. Respektive existoval právě jen v onom pohledu, v představě. Představa, jež vnímala Západ především jako prostor dostatku, způsobila, že se polistopadová společnost soustředila hlavně na hospodářskou prosperitu země.

Ronald Reagan s oblibou vyprávěl vtip o muži, který si jde v osmdesátých letech v Sovětském svazu koupit auto. Předá prodejci na tehdejší dobu značný obnos peněz a prodejce mu sdělí, ať přijde za deset let, tedy za čekací dobu na nový vůz. Muž se zeptá prodejce: „A mám přijít ráno, nebo odpoledne?“ „Jaký je v tom rozdíl?“ ptá se jiný kupující. „No, víte,

1 Tento text vznikl v rámci programu Primus/HUM/15 „Proměny práva v transnacionálních kontextech“ na Právnické fakultě Univerzity Karlovy.

ráno mi má přijít instalatér.“² Přesně z tohoto obrazu chtěli lidé v postkomunistických zemích uniknout. Až se dá říci, že diskuse o nutnosti ekonomického růstu a efektivitě vládnutí přehlušila jak reflexi minulosti, tak i diskuse o budování institucí státu v nové geopolitické a ideologické konstelaci.

Pojem „demokracie“ pak v tehdejší revoluční představě znamenal nikoli pouze způsob vlády, ale celkově poměry, jež se zdály být na Západě běžné a jež nám revoluce v roce 1989 slíbila dohnat. Ve významné části společnosti se ustálilo přesvědčení, že předchozí režim byl historickou anomálií vnucenou z Východu, která nás vytrhla z našeho přirozeného směřování a která je zodpovědná za nejvážnější problémy, s nimiž se v současnosti musíme potýkat. Na to se pak váže víra, že tyto problémy jsou řešitelné právě přejímáním modelů vyspělého Západu, do jehož lůna se vracíme. Do tohoto argumentačního a ideologického arzenálu patří také časté odkazy na první republiku, které však v nedaleké historii země hledají zase spíše normativní ideál než skutečnou historickou referenci, na kterou by bylo možno koncepčně navázat.

Jak lze interpretovat oslavy třicátého výročí událostí konce roku 1989, máme-li na paměti výše uvedené souvislosti? Veřejnost si od výročí zásadních politických změn často slibuje oživení hodnot spjatých s oslavovanou událostí či comeback atmosféry, která se vytratila v každodennosti. Tak tomu bylo i na podzim roku 2019, kdy se značná část veřejnosti k třicátému výročí revoluce upínala jako k možnému mobilizačnímu momentu společnosti, neboť měla pocit, že morální odkaz Listopadu během let zeslabil. Jakkoliv je „sametová revoluce“ spíše prázdným signifikantem, neurčitým pojmem, o jehož obsahové naplnění se svádí ideologický boj, tak ti, kdo se snaží energii Listopadu resuscitovat, v ní vidí jasně definovaný morálně politický odkaz. Ten poté slouží jako měřítko stavu současné společnosti.

V doslovu k této knize připomíná Martin Dokupil Škabraha příklady toho, jak se v posledních letech v českém veřejném prostoru začaly objevovat zmínky o „konci první české republiky“ či přímo odkazy na „druhou republiku“. Jak známo, označení „druhá republika“ se používá pro období nedemokratické vlády z přelomu let 1938–1939, a je tedy v českém kontextu značně pejorativní. Nástup druhé republiky však není spojen s žádnou revoluční změnou režimu; v obecném chápání znamená

2 Reagan Tells Soviet Jokes. *Youtube* (online), 9. 5. 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=mN3z3eSVG7A>.

spíše období degenerace či vytrácení se hodnot republiky první. „První republika“, podobně jako „Listopad“, slouží jako měřítko, „druhá republika“ jako nástroj diskreditace politického protivníka. Tento nástroj pak není používán pouze směrem k vládě či prezidentu republiky, ale i k dalším společenským silám, které se údajně zpronevěřily určitým hodnotám. Tak může onen diskreditační pojem používat i mluvčí prezidenta republiky Jiří Ovčáček, když hovoří o „druhorepublikové pražské kavárně lidí vyznávajících jedinou pravdu“ nebo když vyvěšení červených trenek nad Pražským hradem, které provedla umělecká skupina Ztohoven, označuje za „fašizaci pražské kavárny“³.

Je-li dnešním kritériem posuzování míry úpadku české společnosti Listopad, je tedy vhodné vrátit se na začátek a podívat se, co bylo kritériem pro jednotlivé členy společnosti v roce 1989. Byl to Západ konce osmdesátých let, v tehdejší představě do jisté míry redukováný na možnost nečekat deset let na nově pořízený automobil? Logická návaznost se nabízí: je-li dnešním kritériem Listopad a byl-li kritériem Listopadu tehdejší Západ, je i kritériem dneška vlastně Západ konce osmdesátých let? Pokud ano, není to už málo?

Listopad 1989 jako brzda

O co rychleji byl na konci roku 1989 a na počátku devadesátých let přijat narativ dohánění Západu a návratu do Evropy, o to rychleji byla odmítnuta varianta návratu k dědictví roku 1968, jakkoli byly události tohoto roku silnými zkušenostmi i pro Západ. „Není to málo?“ ptali se v Listopadu s ohledem na osmašedesátý. Pro liberální antikomunistický narativ pak byl myšlenkový návrat do osmašedesátého vysloveně brzdou. „Poučení: jestliže se opravdu ukáže, že reformní komunisté a jejich program z roku 1968, gorbačovsky přičesaný, ještě jednou vstoupí do politické hry s šancí v čs. společnosti zabrat, pak je nutné už dnes a dostatečně hlasitě vyjádřit obavu, že to bude pohyb nikoli dopředu, ale zpět. Aspoň o dvacet let“, tvrdili Pavel Tigrid a Jan Otava již v předlistopadových dnech v exilovém časopise *Svědectví*⁴.

- 3 Ovčáček definoval pražskou kavárnu: Intolerance, sprostota, druhá republika. *ČT24* (online), 25. 9. 2015. <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/1591387-ovcacek-definoval-prazskou-kavarnu-intolerance-sprostota-druha-republika>.
- 4 Pavel Tigrid – Jan Otava: Zpráva o stavu střední Evropy. *Svědectví* 22, č. 87 (1989), s. 525.

Zastaralost programu pražského jara 1968 pro řadu aktérů Listopadu ilustruje kreslený vtíp Vladimíra Jiráňka v *Lidových novinách* z prosince 1989. Muž přichází v županu za nahou ženou, která již však k jeho údivu není tou mladicí, kterou očekával. „Jak to, že mě nepoznáváte! Jsem váš sen z roku 1968!“, povídá mu žena.⁵ Ideje roku 1968 již pro mnohé interprety přestaly být po dvaceti letech od pražského jara tak atraktivní jako tehdy. Osmašedesátý a liberálně demokratická budoucnost (resp. Západ) byly postaveny proti sobě bez možnosti hledat hlubší propojení. Ve zmíněném článku vidí Tigrid a Otava jako alternativu reformnímu komunismu program určený „třemi nezaměnitelnými hodnotovými pojmy: svoboda, nezávislost, demokracie“.⁶

Toto odstřížení se od dědictví osmašedesátého lze však v současnosti vnímat kriticky. Nezamýšleným důsledkem „odmítání prvorepublikového dědictví a s ním těsně spjatého občanského programu roku 1968“ se například podle Jakuba Patočky stalo „setrvačné pokračování Husákova kulturně-politického projektu: normalizace“ i po roce 1989.⁷ Osmašedesátý by tak podle tohoto Patočkova výkladu nepůsobil jako brzda, ale byl by naopak nutnou podmínkou úspěšné transformace.

Lze se také ptát, nakolik odmítnutí dědictví osmašedesátého příliš neurychlilo konec vnímání revoluce jako otevřeného pole pro různé politické možnosti. Toto odmítnutí způsobilo, že hegemonní pozici rychle získaly vize volného trhu bez přívlastků a rozšíření antikomunistického diskurzu na diskreditaci levice jako celku. Současná kritická reakce může naopak znamenat obrat od hegemonní porevoluční aktuality zpět k revoluci samotné jakožto souboru potencialit.

Takové měnící se vnímání Listopadu nás může vést k tomu, že samotnou revoluci nebudeme nahlížet již jen skrze to, jaký konkrétní režim svrhla. Nyní je lépe než dříve možné vnímat ji jako svébytnou mobilizaci československé veřejnosti, která i mimo daný historický kontext nabízí soubor inspirativních metod politického jednání.

Nahlížení na listopadovou revoluci jako na širokou škálu potencialit, které demokratické nadšení skýtalo, může být užitečné právě v době, kdy nastává „konec postkomunismu“. Tento konec jedné éry znamená nutnost vytyčení nových symbolických cílů, a proto si můžeme položit podobnou otázku, jakou si v devětaosmdesátém položili ohledně

5 Vladimír Jiránek: Kresba na s. 10. *Lidové noviny* 2, č. 12 (1989), s. 10. (Vydání vyšlo jako reprint k 30. výročí Listopadu.)

6 Pavel Tigrid – Jan Otava: *Zpráva o stavu střední Evropy*, s. 525.

7 Jakub Patočka: Třicet let opuštěný československý sen. *Deník Referendum* (online), 13. 10. 2019.

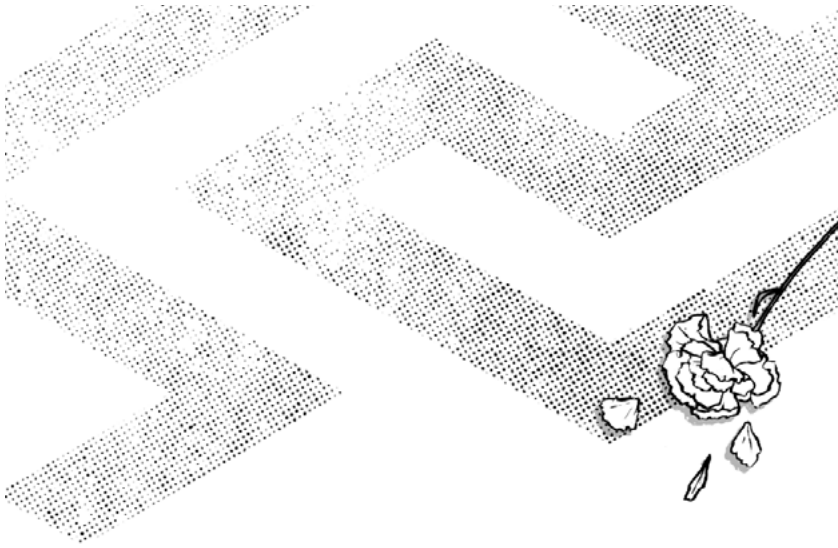
osmašedesátého: Nemůže v dnešní době Listopad 1989, resp. jeho převládající interpretace vzešlá z politického boje počátku devadesátých let, působit spíše jako brzda?

Titul této knihy, tedy otázka, kde přebývá devětaosmdesátý, v sobě skrývá dvojsmysl. Zatímco v některých momentech se můžeme oprávněně ptát na místo přebývání zbytků devětaosmdesátého, neboť se nám jej nedostává a máme pocit, že tehdy vzývané hodnoty upadají, v momentech jiných nám devětaosmdesátý ve veřejném prostoru přebývá v tom smyslu, že je ho moc. Dominantní interpretace listopadu 1989 v podání nejhlasitějších vykladačů étosu devětaosmdesátého totiž odkazuje stále na ta samá místa, kde by měl devětaosmdesátý přebývat, a proto se tento odkaz hromadí jen v několika známých lokacích. Jde zejména o lokace spjaté s mýtem triumfujícího Západu přesvědčeného o tom, že jeho liberálně demokratický model společnosti představuje univerzální recept. Skutečně se však odkaz devětaosmdesátého nachází jen na těchto místech, nebo přebývá i jinde a mimo ideologický rámec těchto vykladačů? Není nakonec jedním z důvodů, proč se ve společnosti šíří pocit ztráty étosu roku 1989 právě to, že nás strážci dominantní interpretace jeho odkazu odmítají pustit mimo jimi vyšlapané cestičky?

Listopad 1989 jako předmět nostalgie

Abychom se však mohli společně vydat i po nevyšlapaných cestách, které z devětaosmdesátého vedou, musíme překonat jedno důležité úskalí, kterým je absence dostatečně opravdového sdíleného veřejného prostoru. Zejména s rozvojem online komunikace a sociálních sítí se vytvářejí názorové a sociální bubliny, které nemusejí vstupovat do interakce s jinými; nástup digitálních platforem pro konzumaci kultury zase výrazně individualizuje umělecký vkus. Kupříkladu Petr Pithart v této souvislosti píše: „Prožitky osmašedesátého a devětaosmdesátého nás vybavily dostatečnou zkušeností: ideje, postoje, hodnoty, to všechno pravé i levé ztrácí smysl bez existence srozumitelného, přehledného veřejného prostoru. [...] Bez veřejného prostoru neporozumíme ani osmašedesátému, ani devětaosmdesátému.“⁸

8 Petr Pithart: Osma a devěta – vznikání a rozpad veřejného prostoru. *Revue Prostor* 109 (online), 21. 8. 2018.

Jelikož takový veřejný prostor, po kterém Petr Pithart volá, schází – a s ním postupně i naše schopnost jej vytvořit –, můžeme si všimnout, že pokusy o jeho konstituci jsou čím dál více založeny na nostalgické bázi. Vytrácení se společenského fundamentu je překonáváno skrze nostalgii, fundament současné společnosti nalézáme v historické paměti. I rok 1989 a částečně ještě navazující devadesátá léta se tak stávají nástrojem kulturní retroutopie, jak o ní píše Boris Buden, jelikož paradoxně již „jen v podobě kulturní retroutopie“ je podle Budena možná „společenská zkušenost budoucnosti“. V době ztráty společnosti jakožto široce sdíleného prostoru se totiž nacházíme ve stavu, kdy „společenské vědomí samotné je prezentováno jako nostalgické“. A protože „technoutopický příslib budoucnosti nahradit ztrátu společnosti“ nedokáže, neboť ztráta solidarity není kompenzovatelná virtuálním společenstvím, zbývá nám pouze kulturní paměť, která se pocit společnosti snaží navodit.⁹ Ve svém doslovu k Budenově knize zmiňuje Radovan Baroš například „vzpomínkové lifestylové relace typu Retrománie“, za kterými nestojí „nic jiného než nostalgická fascinace našimi někdejšími kolektivními sny, za níž se

9 Boris Buden: *Konec postkomunismu*, Praha: Rybka Publishers 2013, s. 191–195.

skrývá naše neschopnost povznést se k jakémukoliv velkoryse pojatému projektu kolektivní sociální utopie¹⁰.

Nostalgickým momentem vyvolávajícím vědomí pospolitosti je právě i sametová revoluce. Nejen při jejích výročních připomínkách se setkáváme s různými akty, které mají navodit pocit soudržné společnosti založené na „demokratických hodnotách“, což bývá ještě posíleno tehdy, pokud shromážděné společenství cítí ohrožení současné demokracie. Jako příklad nám může v posledních letech posloužit třeba zvýšená frekvence veřejného hraní písně Marty Kubišové *Motlitba pro Martu*, a to zejména na různých vzpomínkových akcích spojených s roky 1968 a 1989. Svými verši „modlitba má ta ať promlouvá / k srdcím, která zloby čas nespálil“¹¹ propojuje veřejné shromáždění sebezpotvrzujícím pocitem stejné otevřenosti srdcí přítomných lidí této motlitbě. Jedná se tak o píseň, kterou můžeme nazvat písní veřejného dojetí, jejíž veřejné produkce ovšem balancují na hraně kýče ve smyslu kunderovského dojetí nad vlastním dojetím.

S veřejnou produkcí písní veřejného dojetí je ovšem spjata i spoluodpovědnost za politizaci dění ve společnosti, například vytváření štěpení mezi těmi, jejichž srdce „zloby čas nespálil“, a těmi, o nichž si dojmající se shromáždění myslí, že spálil, ať už v minulosti nebo v současnosti. Problémem je, jak tvrdí Boris Buden, že k minulosti se nevztahujeme skrze historii, ale právě skrze paměť. Úskalím výročí se potom stává to, že „nedokážou oživit příslušnou historickou zkušenost, historický čas, a stávají se jen kulturním znovupotvrzováním našich identit“¹². Ti, kdo nejsou součástí konkrétní kulturní politiky paměti, tak jsou z vyprávění o minulosti vyloučeni, přičemž takové vyloučení je problematické zvláště tehdy, je-li jej dosaženo pomocí antipolitického postavení dobra proti zlu, pravdy proti lži. Diskuse o historické paměti vážnou v krajně obtížné sémiotické síti. Tytéž věty a pojmy se používají v protikladných politických kontextech a v odlišných diskurzivních situacích, což mnohdy vede ke komunikačnímu chaosu.

10 Radovan Baroš: Doslov k českému vydání. In: Boris Buden: *Konec postkomunismu: Od společnosti bez naděje k naději bez společnosti*, s. 265.

11 Marta Kubišová – Jindřich Brabec – Petr Rada: *Motlitba pro Martu*. Youtube (online), 16. 12. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=8IzKWtK1po>.

12 Boris Buden – Petr Agha: Pokládejme si radikálnější otázky, říká chorvatský filozof Boris Buden [rozhovor]. *Právo* (online), 5. 12. 2019.

Kde přebývá devětaosmdesátý?

Třicetileté výročí sametové revoluce je příležitostí k reflexi zakladatelských mýtů postkomunistického českého státu a zároveň k úvahám nad současným stavem nejen české společnosti, ale také zemí středoevropského regionu či evropského projektu jako celku. V posledních letech probíhá v Maďarsku a Polsku antiliberální obrat, který je do jisté míry také reakcí na zmiňovanou snahu dohnat Západ, která se neukázala vždy jako úspěšná. Antiliberální tendence však sílí také v západní Evropě. Můžeme tedy hovořit dokonce o tom, že tentokrát se oproti roku 1989 role obrátily a posun některých středoevropských zemí k neliberální demokracii lze považovat za anticipaci možného vývoje v západní Evropě.

Právě proto, abychom zabránili obratu k autoritářskému režimu, je užitečné nelpět na jedné interpretaci devětaosmdesátého. Snažit se na vzestup autoritářství reagovat návratem právě k té hegemonní interpretaci revoluce a postkomunistické transformace, na odporu proti níž současní autoritáři postavili své úspěšné kariéry, se nemusí ukázat jako produktivní. Je třeba mít na paměti, že revoluční období se vyznačují tím, že otevírají celou škálu cest, kterými se politika a společnost v dané zemi mohou vydat.

Předkládaná kniha obsahuje několik zamyšlení o osudech zakladatelského mýtu českého devětaosmdesátého, resp. jeho konkrétních aspektů, a snaží se tak být určitým historickým a teoretickým základem pro budoucí hledání nových cest vedoucích z devětaosmdesátého. Kritická zamyšlení nad skloňováním či vyobrazováním devětaosmdesátého ve veřejném prostoru by spolu s historickými studii o utváření důležitých porevolučních diskurzů měla čtenáře vést k další reflexi sametové revoluce a třiceti let, které po ní následovaly. Ve vztahu k devětaosmdesátému a následnému dění nezauímají autoři a autorky jednotlivých textů stejné postoje, přívlastek kritický tak u knihy jako celku znamená spíše schopnost důsledného promýšlení alternativ než jasně kritický postoj k té či oné interpretaci nejnovějších českých dějin. Stejně tak i disciplinárně je kniha různorodá: příspěvky jsou ukotveny v historii, právu, politické teorii či mediálních studiích.

V první kapitole se Jan Géryk nejprve zabývá existencí občanské společnosti před listopadem 1989 a po něm, přičemž si pomáhá rozčleněním občanské společnosti na její dva aspekty – prostorový a obsahový. Následně v obecnější rovině rozlišuje tři typy revolučních vyprávění z pohledu historické kontinuity a diskontinuity. Jako základní porevoluční napětí vnímá to mezi Počátkem, jež s sebou nese autoritu

zakladatelského momentu, a historicky nedeterminovanými novými počátky, jež jsou charakteristické pro do budoucna vztažené politické jednání. Vycházejí zejména z děl Hannah Arendtové, volá Géryk po takovém teoretickém i institucionálním rámci, podle něhož by energie revolučního mládí společnosti nebyla pouze předmětem nostalgického vzpomínání, ale přetrvávala by ve společnosti nadále.

Oproti tomu Johana Křusek zkoumá porevoluční diskurzy Václava Klause jakožto aktéra, který po Listopadu prošlapal cestu, která se nakonec z plurality možných variant stala tou nejviditelnější, hegemonickou. Na základě čtení Klausových knih, esejů či projevů vykresluje nejprve Klausovy politické a rétorické obrazy kapitalismu a socialismu. Ty ukazuje mnohdy jako vyostřené a v případě socialismu jako diskreditující, což odpovídá Klausově přesvědčení o tom, že aby pohnul skutečností o centimetr, musí argumentační kyvadlo potlačit o dva kilometry. Následně čtenáře Křusek provází po Klausově vizi „návratu do Evropy“, a to na konkrétním příkladu Klausových vyjádření o jeho velkém politickém vzoru, někdejší britské premiérce Margaret Thatcherové.

Následující dvě kapitoly ukazují, jak se rétorika odkazující na změnu režimu znovu oživila v prvních desetiletích nového milénia. Jindřich Špergl poté, co definuje hodnoty sametové revoluce v současném českém právu, zkoumá proces příprav dvou nových hmotněprávních kodifikací: trestního zákoníku a občanského zákoníku. Zejména studiem parlamentních rozprav se pokouší určit, do jaké míry obraz devětaosmdesátého ovlivnil diskuse o těchto kodifikacích a jejich přijetí a zdali tyto debaty dokonce nepomohly vnést devětaosmdesátý jako téma zpět do veřejného prostoru. Autor poukazuje například na jednu z motivací zastánců nových kodifikací, kterou byla snaha zbavit český právní řád přežívajících komunistických relikvií.

Zhruba ve stejnou dobu, kdy se vedly debaty o občanském a trestním zákoníku, oživily devětaosmdesátý a ještě více dobu jemu předcházející jakožto politické téma také diskuse o Ústavu pro studium totalitních režimů. Těm se ve své kapitole věnuje Jan Venclík, přičemž je rozebírá v rámci širšího tématu, kterým je osud pojmu „totalita“ po devětaosmdesátém. Venclíkův příspěvek předkládá užitečné příklady toho, jak je pojem totality v českém politickém diskurzu natahován a nadužíván a jak slouží k vyřazení protivníků z legitimní politické diskuse, například skrze nálepkování některých soudobých ideových směrů jako majících potenciálně totalitární směřování.

Pokud jsme výše hovořili o tom, že minulý režim byl vnímán jako anomálie vnesená z Východu, je stále důležité sledovat vývoj právě

v geograficky nejbližší východní velmoci, v Rusku. Jana Tokarská se věnuje obrazu Ruska ve dvou zavedených českých týdenících, které oba začaly vycházet těsně po sametové revoluci – *Respektu* a *Reflexu*. Nejistota ohledně vývoje v Rusku má stále dopad na pocit pevnosti našeho devětaosmdesátého. Tak zatímco v roce 1990 nahlížely zmíněné časopisy na sovětské Rusko s relativní nadějí ohledně jeho možného přechodu k demokracii, v roce 2019, do kterého se Tokarská stříhem přenáší, vidí Rusko spíše jako hrozbu pro přetrvávání vývoje nastartovaného v Listopadu 1989.

Sérii dílčích studií uzavírá a svým způsobem rámuje příspěvek o muzejních prezentacích událostí z roku 1989, jehož autorkou je Marta Harasimowicz. Ta srovnává několik českých a polských expozic, u nichž sleduje, jaké příběhy, osobnosti či skupiny jsou v prezentacích akcentovány, jaké narativy převažují v kolektivní paměti. Pomocí popisu jednotlivých výstav ukazuje, jakými různými způsoby lze devětaosmdesátý interpretovat, ať už jde o souboj opozičních skupin s represivním režimem či přelom v každodenním fungování společnosti, konkrétně třeba ve spotřebitelských otázkách.

Doslov Martina Dokupila Škabrahy se pak zaměřuje na současnost a rozvíjí otázky po příhodném politickém jednání současnosti. Rozlišuje mezi Listopadem jako konsensuálním momentem a měsíci a roky následujícími, kdy se pokládaly základy nynějších politických a společenských štěpení. Jedním z klíčových štěpení je pro Škabrahu to mezi kosmopolity, kteří těží z globalizace, kterou s sebou změna režimu také přinesla, a etnopolity, kteří zdůrazňují svou příslušnost k určitému teritoriu a ukotvenost v něm. Důsledkem, ale zároveň i katalyzátorem tohoto štěpení je pak historický revizionismus či obecně politické spory ohledně interpretací historických událostí. A to včetně devětaosmdesátého, kde je dodnes patrné napětí mezi výkladem demokratickým a výkladem antikomunistickým.

